

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 19 (2024)

Θρησκευτική Ρητορική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα του Διονυσίου Λάτα και η σχέση του με την Ιουδαϊκή Κοινότητα

Αναστάσιος Ερ. Μανδραπήλιας

doi: [10.12681/ethiki.39657](https://doi.org/10.12681/ethiki.39657)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μανδραπήλιας Α. Ε. (2024). Θρησκευτική Ρητορική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα του Διονυσίου Λάτα και η σχέση του με την Ιουδαϊκή Κοινότητα. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (19).
<https://doi.org/10.12681/ethiki.39657>

Θρησκευτική Ρητορική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του Διονυσίου Λάτα και η σχέση του με την Ιουδαϊκή Κοινότητα

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΕΡ. ΜΑΝΔΡΑΠΗΛΙΑΣ

Περίληψη: Το άρθρο εξετάζει τις σχέσεις της Ισραηλιτικής κοινότητας της Ζακύνθου με τον τοπικό πληθυσμό και αναδεικνύει την προσφορά του επισκόπου Διονυσίου Λάτα υπέρ της εξομάλυνσης των σχέσεων αυτών και την παρακαταθήκη που άφησε στην τοπική κοινωνία. Η ρητορική του δεινότητα, η αρθρογραφία του και η στιβαρότητα των επιχειρημάτων του, που βασίζονται στη χριστιανική ηθική και την ελληνική παράδοση, δημιούργησαν ένα νέο πλαίσιο για τη θρησκευτική ετερότητα και την πρόσληψή της από την κοινωνία της Ζακύνθου αλλά και της Ελλάδας.

Λέξεις-κλειδιά: Θρησκευτική ρητορική; Εβραίοι; Ζάκυνθος; Φανατισμός; Μισαλλοδοξία

Στην Ελλάδα, όταν πραγματοποιείται συζήτηση για την περίοδο της κατοχής στη Ζάκυνθο, συνειρμικά έρχονται στον νου οι ηρωικές πράξεις του Μητροπολίτη Χρυσόστομου και του Δημάρχου Λουκά Καρρέρ, που διέσωσαν την Ισραηλιτική κοινότητά του νησιού το 1943 από τους Γερμανούς. Το ερώτημα που γεννάται είναι γιατί ειδικά στο νησί αυτό σύσσωμοι οι κάτοικοι, η πολιτική και η πνευματική ηγεσία αντιστάθηκαν και εν τέλει κατάφεραν να σώσουν μία μειονότητα η οποία εκδιώχθηκε σε όλη την Ευρώπη αλλά και στα υπόλοιπα μέρη της Ελλάδας. Είναι δυνατόν να εξαγάγουμε ένα ασφαλές συμπέρασμα μελετώντας τη ζωή και το κήρυγμα του επισκόπου Διονυσίου Λάτα¹, ο οποίος, στα λίγα χρόνια που ποίμανε στη Ζάκυνθο, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, κατάφερε να διαπαιδαγωγήσει ηθικά τους κατοίκους του νησιού και να τους απαλλάξει από τις συνήθειες δεισιδαιμονίες που ταλάνιζαν για αιώνες σχεδόν το σύνολο του χριστιανικού κόσμου.

Ο εν πολλοίς άγνωστος σήμερα, πέραν των χωρικών του ορίων, Ιεράρχης² γεννήθηκε το 1835 από πάμπτωχη οικογένεια, συμμετείχε εθελοντικά στην αποτυχημένη επανάσταση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας το 1853, σπούδασε στη Θεολογική σχολή της Βηθλεέμ και στην Πατριαρχική Σχολή του Τιμίου Σταυρού, ενώ το 1873 χειροτονήθηκε Αρχιεπίσκοπος. Ταξίδεψε και φοίτησε σε διάφορα πανεπιστήμια της Ευρώπης παρακολουθώντας μαθήματα θεολογίας και φιλολογίας, όπως και τους διασημότερους Ιεροκήρυκες σε Γαλλία, Γερμανία και Αγγλία. Το 1884 εξελέγη Μητροπολίτης Ζακύνθου, υπηρετώντας την έως τον θάνατό του το 1894.

Ιστορικό Πλαίσιο

Στη Ζάκυνθο εγκαταστάθηκαν οι Εβραίοι στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, μετά το διάταγμα της Αλάμπρας την 31^η Μαρτίου του 1492, με το οποίο οι βασιλείς της Ισπανίας, Φερδινάνδος ο Ε' και Ισαβέλλα, διέταξαν την έξωσή τους από το Ισπανικό Βασίλειο.³ Υπάρχουν κάποιες αναφορές περί ύπαρξης εβραϊκού στοιχείου και σε παλαιότερες εποχές, αλλά οι πηγές είναι ελάχιστες ή ελέγχονται για την αξιοπιστία τους.⁴ Γενικά είναι παραδεκτό ότι η κοινότητα άνθισε επί Ενετοκρατίας και, από τον Απρίλιο του 1664, οριοθετήθηκε με Παπική εγκύκλιο συγκεκριμένη περιοχή διαμονής (γκέτο).⁵ Την άνοιξη του 1712 η ίδια η κοινότητα ζήτησε από την Ενετική Γερουσία νέα περιοχή στην οποία θα στεγάζονταν, για την αποφυγή προστριβών με το τοπικό στοιχείο.

Από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους οι Εβραίοι της Ζακύνθου ήταν πάμπτωχοι. Ακόμα και με την πάροδο των ετών παρέμειναν στη συντριπτική τους πλειονότητα στην ίδια κατάσταση, με εξαίρεση ελάχιστες πλούσιες οικογένειες. Όλες οι πηγές μας δίνουν μια εικόνα της κοινότητας της Ζακύνθου αντίστροφη ως προς την κοινότητα της Κέρκυρας, στην οποία οι Εβραίοι έλαμψαν σε εμπορικό, επιχειρηματικό και πνευματικό επίπεδο. Οι περισσότεροι παρέμειναν φτωχοί μικροέμποροι, πλανόδιοι, τοκογλύφοι, έμποροι ελαιόλαδου, σαπωνοποιοί και κατασκευαστές οικιακών σκευών. Στην πλειονότητά τους, λοιπόν, οι Εβραίοι απασχολούνταν ως εργατικό δυναμικό σε εργασίες τις οποίες απέφευγαν οι ντόπιοι. Στον χώρο των επιστημών είχαν το δικαίωμα να είναι υποδικηγόροι (και όχι δικηγόροι) και άσκησαν την ιατρική επιστήμη, διότι την εποχή εκείνη δεν θεωρείτο τόσο αξιοπρεπής όσο αυτή του φιλοσόφου ή του νομικού.⁶ Ομιλούσαν συνήθως τρεις γλώσσες: τα εβραϊκά, τα ελληνικά και τα ιταλικά. Λόγω, λοιπόν, της κοινωνικοπολιτικής διάρθρωσης του νησιού, ήταν δύσκολο να ανέλθουν κοινωνικά.

Η αντιεβραϊκή στάση μέρους των Χριστιανών έναντι των Εβραίων της Ζακύνθου

Κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα δεν υπάρχει καμία αξιοσημείωτη επιθετική πράξη έναντι των Εβραίων εκ μέρους των Χριστιανών του νησιού, σε αντίθεση με τον 17^ο και 18^ο αιώνα, που παρατηρήθηκαν αρκετά συμβάντα.

Συνοπτικά τα αναφέρουμε με χρονολογική σειρά.⁷

- Υπήρχε η συνήθεια οι Χριστιανοί να πετροβολούν τους Εβραίους, όταν αυτοί παρευρίσκονταν σε δική τους κηδεία, με συνέπεια να εκδοθεί διαταγή το 1620 που να το απαγορεύει. Φαίνεται ότι το έθιμο συνεχίστηκε, διότι το 1664 εξεδόθη νέα, πιο αυστηρή, διαταγή ιδίου περιεχομένου.

- Το 1628 στη Ζάκυνθο ξέσπασε το «Ρεμπελιό των Ποπολάρων», με τον λαό να ξεσηκώνεται ενάντια στο Αρχοντολόι. Οι ευγενείς στην αντεκδίκησή τους περιέλαβαν και τους Εβραίους.

- Το 1659 ο Δημήτριος Μοντζενίγος προσπάθησε να ακυρώσει την εκλογή του Ιωσήφ Καμίτζ ως γιατρού του δημοσίου, προβάλλοντας ως αμάρτημα την επίσκεψη Εβραίου σε ασθενή Χριστιανό. Η πρότασή του απερρίφθη από τους Βενετούς με διάταγμα που επέτρεπε στους Εβραίους να εκλέγονται από το συμβούλιο ως γιατροί της κοινότητάς.

- Το 1661 εξαιτίας μιας πρόληψης ότι οι Εβραίοι λατρεύουν την κεφαλή ενός γαϊδάρου, κάποιος Μηλιώτης, με καταγωγή από την Πάτρα, εισέβαλε στη συναγωγή. Ακόμα και οι Χριστιανοί αντέδρασαν και ο Προβλεπτής του νησιού έδωσε εντολή για δύο Κυριακές να κηρυχθεί στις εκκλησίες ότι οι Εβραίοι λατρεύουν μόνο τον Θεό της Παλαιάς Διαθήκης.

- Την Καθαρά Δευτέρα του 1666 παίχτηκε κωμωδία με θέμα τον ψευδομεσσία Σαμπατάι Σεβί. Έλαβε μέρος πλήθος κόσμος, ντυμένοι Εβραίοι, με αποτέλεσμα να αντιδράσει η Ισραηλιτική κοινότητα του νησιού, να κλειστούν για δυο μέρες στα σπίτια τους και να δωροδοκήσουν τον Προβλεπτή για να απαγορεύσει την παράσταση που θεωρούσαν ότι τους διακωμωδούσε, πράγμα το οποίο και πέτυχαν.

- Το σημαντικότερο γεγονός έναντι των Εβραίων έλαβε χώρα το 1712 ως «συκοφαντία του αίματος», όταν διαδόθηκε η κατηγορία ότι οι Εβραίοι του νησιού σιότωσαν ένα χριστιανόπουλο. Πολλά σπίτια λεηλατήθηκαν, πολλοί άνθρωποι κακοποιήθηκαν και έκτοτε όλοι οι Εβραίοι μετεγκαταστάθηκαν εντός του γκέτο, με φύλαξη και φράγματα τα οποία τους χώριζαν από την υπόλοιπη πόλη.

- Τέλος, το 1760, με αφορμή το κάψιμο του Ιούδα, ενός εθίμου διαδεδομένου σε όλη την Ελλάδα, συνέβη εξέγερση έναντι των Εβραίων γνωστή ως «το Μπούρδο (ει-

σβολή-έφοδος-επίθεση) των Εβραίων για το κάψιμο του Γιούδα». Όλα ξεκίνησαν όταν ο έμπορος Ιακώβ Τεδέσκον διαμαρτυρήθηκε στον Προβλεπτή ότι οι Χριστιανοί ετοιμάζαν το κάψιμο ομοιώματός του ενόψει του Πάσχα. Πράγματι, ο Προβλεπτής εξέδωσε απαγόρευση που πυροδότησε το μίσος των Χριστιανών, οι οποίοι επιτέθηκαν και κακοποίησαν αριμετούς Εβραίους, ενώ έχασε τη ζωή του ένας στρατιώτης και ένας πολίτης.

- Με διάταγμα της 17^{ης} Ιουλίου του 1602, οι Εβραίοι ήταν υποχρεωμένοι να φορούν κίτρινο καπέλο ή σκούφο ή μεγάλη κίτρινη κονκάρδα, για να διακρίνονται από τους Χριστιανούς. Η διάκριση αυτή καταργήθηκε με την άφιξη των Γάλλων το 1797. Στον οικονομικό τομέα πάντως, επί ενετοκρατίας, ήταν απαλλαγμένοι από κάθε φόρο κεφαλαίου και κάθε τέλος μεγαλύτερο του επιβαλλόμενου στους λοιπούς κατοίκους του νησιού, πράγμα σύνηθες σε όλη τη Βενετική επικράτεια.

Η συμβολή του Διονυσίου Λάτα στην καταπολέμηση του μίσους και των προκαταλήψεων

Σε αυτό το περιβάλλον του νησιού, λοιπόν, μεγάλωσε ο Λάτας, ένα περιβάλλον με στοιχεία αντισημιτισμού υπαρκτά μεν, όχι, όμως, τόσο έντονα σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας και της Ευρώπης.

Κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας (1809-1864), εντός της οποίας γεννήθηκε ο Λάτας, οι σχέσεις Χριστιανών και Εβραίων ήταν γενικά καλές και οι προστριβές προέρχονταν από ανθρώπους της κατώτερης τάξης του νησιού, οι οποίοι, ελλείψει μορφώσεως, ύβριζαν και προπηλάκιζαν άτομα της ίδιας τάξης της Ισραηλιτικής κοινότητας, στην οποία, όμως ωστόσο, ανήκαν και οι περισσότεροι.

Στον χώρο δε της λαογραφίας, από την αρχή της παρουσίας τους στο νησί έως την εποχή του Διονυσίου Λάτα, οι Εβραίοι γίνονται αντικείμενο χλευασμού⁸ και ειρωνείας, καθώς, επίσης, περιγράφονται κατεστημένες μισαλλόδοξες αντιλήψεις εις βάρος τους, ακόμα και διωγμοί εναντίον τους. Έχουμε πλήθος λαϊκών – δημοτικών τραγουδιών τέτοιου ύφους, που αναπαράγουν το ίδιο μοτίβο.

Ο Λάτας γεννήθηκε πάμπτωχος και ορφάνεψε από πατέρα στην ηλικία των οχτώ ετών.⁹ Όπως αναφέρει ο ίδιος: *Έλαβον ανά χείρας την άξινην και έσκαπτον, ως τὰ πολλά, ξένους άγρους, επί εύτελει ήμερομισθίω επί εύτελει ήμερομισθίω, έξ οὔ μόλις μετά τής μητρός και τών άδελφών έποριζόμεθα τόν άρτον τής ήμέρας, καταφέροντας μετά βίας να εξασφαλίσει τα προς το ζην της οικογένειάς του. Η κοινωνική και οικονομική του τάξη ήταν συνεπώς η ίδια με τη συντριπτική πλειοψηφία του εβραϊκού στοιχείου του νησιού. Το γεγονός αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει απαραίτητως, όπως παρατηρήσαμε, τη συμπάθεια ή την κατανόηση σε ανθρώπους που αντιμετωπίζουν τις ίδιες δυσκολίες στη ζωή. Διαβάσαμε παραπάνω πως πολλά επεισόδια μεταξύ των δύο κοινοτήτων προέρχονταν από τις χαμηλότερες τάξεις, εξαιτίας της έλλειψης παιδείας που αναπτύσσει τέτοιου είδους προκαταλήψεις και μισαλλοδοξίες. Είναι εφικτό, όμως, η ταξική συνείδηση, σε συνδυασμό με τη χριστιανική ηθική, η οποία δεν ξεχωρίζει τους ανθρώπους σε γένη και φυλές, να δημιουργήσει μια μαχητική συνείδηση υπεράσπισης των αδυνάτων και των κατατρεγμένων. Θεσμικά ο Χριστιανισμός και οι εκπρόσωποί του μπορεί να απέτυχαν να εφαρμόσουν τον λόγο του Αποστόλου Παύλου στην προς Γαλάτες επιστολή,¹⁰ παρ' όλ' αυτά, το ηθικό πλαίσιο για τέτοια ζητήματα ήταν σαφές από την αρχή της χριστιανικής θρησκείας και καταργούσε κάθε είδους διάκριση μεταξύ εθνικότητας, φύλου και θρησκευματος. Ο Χορχάιμερ γράφει χαρακτηριστικά: *Οι φτωχοί Εβραίοι είναι λιγότερο αξιοθρήνητοι. Δεν είναι παρά φτωχοί άνθρωποι· δεν μπορούν να αλλάξουν τον κόσμο. Υπάρχει μια προεγκλιθρομένη αρμονία ανάμεσα στις ανεκπλήρωτες ανάγκες των αδυνάμων και τις μη εκπληρώσιμες ανάγκες των ισχυρών: οι κατώτερες τάξεις δεν πρέπει να γίνονται πολύ εντυχημένες, αλλιώς θα πάθουν να είναι αντικείμενα. Η οργή όμως που γεννιέται από την αθλιότητα, η βαθειά, φλογερή, μυστική οργή εκεί-**

ων οι οποίοι έχουν νιώσει την εξάρτηση στο σώμα τους και στο πνεύμα τους, ξεσπάει εκεί που της δίνεται η ευκαιρία, δηλαδή ενάντια στους ίδιους τους εξαρτημένους και τους αδύναμους. Ο τόσο επαναστατικός λόγος του Αποστόλου Παύλου, 2.000 χρόνια μετά, δεν έχει καταφέρει να πείσει πραγματικά ούτε την ανθρωπότητα ούτε καν το σύνολο των πιστών του Χριστιανισμού, οι οποίοι ιστορικά επιλέγουν να μην εφαρμόζουν πλήρως αυτές τις βασικές ηθικές αρχές της ίδιας τους της θρησκείας.

Στον ίδιο τον ενθρονιστήριο λόγο του, που αποτελεί και τη σύντομη αυτοβιογραφία του, ο Λάτας αποκαλύπτει, χωρίς περιστροφές, την πολιτική του ταυτότητα —την οποία και παρουσιάζει ως βασικό στοιχείο του χαρακτήρα του. Δηλώνει την αγάπη του προς την Εκκλησία και την πατρίδα. Τη φιλοπατρία του, μάλιστα, την απέδειξε πηγαίνοντας εθελοντικά στην επανάσταση της Ηπείρου το 1853. Η πολιτική του ταυτότητα, λοιπόν, ταυτίζεται με το αίσθημα της φιλοπατρίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, κατά τους χρόνους εκείνους ο λαός της Επτανήσου διαιρείτο σε τρεις μερίδες: I. Τους «ρίζοσπάστες», που παρά την αγγλική προστασία απαιτούσαν την ένωση με την Ελλάδα. II. Τους «μετριόφρονες», οι οποίοι ζητούσαν μεταρρυθμίσεις και με τον καιρό την ένωση. III. Τέλος, τους «καταχθόνιους», που ήθελαν την αγγλική προστασία και όχι την ένωση. Ο Ιεράρχης αποφαίνεται ξεκάθαρα: *Ἐγὼ δὲ τότε ὡς νεανίας ἀνῆκον εἰς τοὺς φανατικοὺς ρίζοσπάστας, οὐδὲν ἄλλο δυνάμενος νὰ πράττω, ἢ νὰ κατατρώγω τὰ κωδωνοστάσια, ὁσάκις ἐν ψηφοφορίᾳ ἐπετύγγανον βουλευτὰὶ ρίζοσπάσται.*

Ο Λάτας απεδείχθη φιλοσοφικά ηθικός, διότι δεν παρέκκλινε καθόλου ως προς την ουσία των θρησκευτικών, άρα και φιλοσοφικών και ηθικών του, αρχών, υπερασπιζόμενος τους Εβραίους συμπολίτες του, αλλά και επειδή, πηγαίνοντας ως εθελοντής στην επανάσταση της Ηπείρου, απέδειξε έμπρακτα την φιλοπατρία του. Προς επίρρωση των παραπάνω, στο 22^ο φύλλο της ΣΙΩΝ, στις 10/06/1881, υπογράφει εκτενές άρθρο υπό τον τίτλο *Προς τους Μουσουλμάνους της Θεσσαλίας*, με το οποίο απευθύνεται καθησυχαστικά και παρηγορητικά στους Μουσουλμάνους της περιοχής, οι οποίοι βρισκόνταν σε πανικό μετά την προσάρτησή τους στο Ελληνικό Βασίλειο. Προτάσσει την ανεξίθρησκια των Χριστιανών αλλά και την ιστορία των Ελλήνων. Χρησιμοποιεί μάλιστα και στίχους από το Κοράνι, προτρέποντάς τους να αποδεχθούν τη νέα κατάσταση, καθότι είναι αποτέλεσμα του κισμέτ τους. Προτρέπει δε τους Έλληνες να υποδεχθούν και να αποδεχθούν τον μουσουλμανικό λαό, όπως ο Χριστός αποδέχθηκε και συγχώρησε τους σταυρωτές Του. Με αυτόν τον τρόπο, προσπαθεί να δεσμεύσει τους Έλληνες να μην προβούν σε πράξεις αντεπίθεσης. Αναφέρει, τέλος, την αρμονική συμβίωση Εβραίων και Χριστιανών στη Ζάκυνθο.

Η εφημερίδα ΣΙΩΝ ως μέσο επικοινωνίας και διάδοσης των ιδεών του Δ. Λάτα

Σημαντικές πληροφορίες για τη στάση του Λάτα ως προς τους Εβραίους, από την εποχή που ήταν ακόμη Αρχιμανδρίτης, συλλέγουμε από την εφημερίδα ΣΙΩΝ, την οποία εξέδιδε από το 1881 έως το 1889. Η ΣΙΩΝ υπήρξε, πέρα από το κήρυγμα στην εκκλησία, για πολλά χρόνια το όργανο με το οποίο επικοινωνούσε ο Ιεράρχης με τον λαό. Εκδιδόταν κάθε εβδομάδα και, ενώ εκ πρώτης όψεως είναι ένα κατηχητικό έντυπο, στην πραγματικότητα κάλυπτε ευρύτερα θέματα εθνικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος. Ήδη έμπειρος ιεροκήρυκας, είχε διαγνώσει την ανάγκη μιας θρησκευτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης, για να πλήξει τη δεισιδαιμονία και την αμάθεια που ταλάνιζαν την ορθόδοξη Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Το περιεχόμενο των λόγων του ήταν ηθικό και διδακτικό.¹¹ Οι δε θεολογικές του απόψεις, πέραν πάσης αμφιβολίας, ήταν πρωτοποριακές για την ελληνική πραγματικότητα και, ταυτόχρονα, σε απόλυτη συνάρτηση με το επαναστατικό πνεύμα του Χριστιανισμού των τριών πρώτων αιώνων. Χρησιμότερη υπήρξε η στήλη της *Λεξικολογίας*, στην οποία ο

αναγνώστης είχε την ευκαιρία να ερμηνεύσει θεολογικά, ιστορικά, ετυμολογικά, συγκριτικά και πραγματολογικά πλήθος όρων και εννοιών, κυρίως βιβλικής προέλευσης. Είναι σημαντικό πως σχεδόν οι μισές λέξεις ήταν εβραϊκές. Στην τακτική στήλη με τίτλο *Διάφωρα*, πέραν του σημαντικού πρωτογενούς υλικού ιστορικής αξίας, ο Λάττας ασχολείται με κοινωνικά και ηθικά θέματα, με τα φαινόμενα παθογένειας της χώρας και με την καταπολέμηση προλήψεων και δεισιδαιμονιών — με τις οποίες αντιμετωπάζονται πάντοτε με κοσμιότητα και χριστιανική ηθική. Στη στήλη αυτή υπερασπίζει την εβραϊκή κοινότητα έναντι των αντιλήψεων αυτών.

Ειδικότερα, στο 1^ο φύλλο της εφημερίδας, αναλύει τους λόγους για τους οποίους επέλεξε να την ονομάσει *ΣΙΩΝ* και ποιος ο συμβολισμός της.¹² Θεωρώντας τον Σωκράτη ως τον «πρύτανη των Σοφών», του αποδίδει την «προφητεία» ή, κατά τη χριστιανική θεολογία, τον σπερματικό λόγο της έλευσης του Σωτήρα στη Σιών, την οποία επιλέγει συμβολικά ως τον τόπο προέλευσης της αλήθειας. Στο φύλλο 22¹³ (10/6/1881), στο κεντρικό του άρθρο *Προς τους Μουσουλμάνους της Θεσσαλίας*, ο Ιεράρχης σημειώνει: *Ἐὰν ὑπάρχη ἔθνος, τὸ ὁποῖον οἱ κατὰ τόπους φανατικοὶ Χριστιανοί, ἐξ ἐσφαλμένων βεβαίως καὶ ὄλως ἀντιχριστιανικῶν ἰδεῶν ὀρμώμενοι, μισοῦσι πάντοτε καὶ καταδιώκουσιν, εἶναι τὸ ἔθνος τῶν Ἑβραίων. Καὶ ἐν τούτοις οἱ ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ἑλληνικῷ Βασιλείῳ Ἑβραῖοι, σεβόμενοι πάντοτε ἡμᾶς καὶ τὴν θρησκείαν ἡμῶν, ὅσον καὶ ἡμεῖς αὐτοὺς καὶ τὴν θρησκείαν αὐτῶν, ζῶσι μεθ' ἡμῶν ἐν ὁμονοίᾳ καὶ ἀγάπῃ ἀδελφικῇ, ἀπολαμβάνοντες παρὰ τοῦ Πολιτεύματος τοῦ Κράτους πᾶν ὅ,τι ἀπολαμβάνομεν καὶ ἡμεῖς οἱ Χριστιανοί. Καὶ τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν, δι' ἐπισήμων πολλάκις ἐγγράφων αὐτοὶ οἱ Ἑβραῖοι ὡμολόγησαν πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ὁμοθρήσκους καὶ ὁμοεθνεῖς αὐτῶν. Τόσον δὲ ἀγαπῶσι τοὺς Ἕλληνας οἱ Ἑβραῖοι, ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς Ἑλληνικῷ Βασιλείῳ, ὥστε καὶ προσκαλοῦσι τοὺς Ἕλληνας ἱερεῖς νὰ κηρύξωσι τὸν λόγον εἰς τὰς Συναγωγὰς αὐτῶν. Πρὸς βεβαίωσιν τούτων ἀνατυποῦμεν ἐπιστολὰς ἀνταλλασομένας μεταξὺ τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν Χριστιανῶν ἱερέων τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου.*

Συνεχίζοντας, στον επίλογο του *Προς τους Μουσουλμάνους της Θεσσαλίας*, τονίζει πόσο αδελφικά ζούσαν οι Εβραῖοι με τους Έλληνες, αποδεικνύοντάς το βάσει του περιεχομένου των παρακάτω επιστολών, που απέστειλαν μέλη της Ισραηλιτικής κοινότητας: *Σεβασμιώτατε! Ἡ ἐνταῦθα ἄφιξις σας ἐνεποίησεν εἰς ἡμᾶς ἀγαλλίασιν μεγίστην· εὐελπιστοῦμεν δὲ ὅτι σὺδόλως θ' ἀπαξιώσητε νὰ κηρύξητε τὸν θεῖον λόγον καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Συναγωγῇ, καὶ μεγάλως ἀγαλλόμεθα ἐπὶ ταύτῃ τῇ ὑποθέσει. Ἄπασα δὲ ἡ Ἰσραηλιτικὴ Κοινότης ἀνυπομόνως περιμένει ν' ἀκούσῃ τῆς ὑμετέρας διδασκαλίας. Εὐτυχεῖς ἐπὶ τούτῳ ἠθέλατε λυγισθῆ, σεβασμιώτατε, καὶ μεγάλην τιμὴν ἠθέλατε μᾶς περιποιήσει. Ὅθεν παρακαλοῦμεν ὑμᾶς, ἵνα, ἀποφασίσαντες, εἰδοποιήσητε ἡμῖν ἐγκαίρως τὴν ἡμέραν τῆς εἰς τὴν ἡμετέραν Συναγωγὴν ἀφίξεώς σας. Πιστεῦομεν δὲ, ὅτι ἡ ἄκρα καλοκάγαθία σας καὶ ἡ εὐγενής σας ψυχὴ δὲν θέλει μᾶς στέρησει τοιαύτης χάριτος, ἣν ἡμεῖς ἀθρομῆτως ἐπιζητοῦμεν, καθὼ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος, καὶ τὴν ὁποῖαν διὰ βίου ὡς ἱερὸν κειμήλιον θέλομεν διατηρήσει. Δέχθητε τὰ σεβάσματα ἡμῶν καὶ δι' ἡμῶν πάσης τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος.*

Σαββάθαϊ Κονελιάνο, Σαμουήλ Μουλί Μπολί.

Απάντησε στην πρόσκλησή τους, ώστε να μεταβεί και να διδάξει στη συναγωγή τους: *Πρὸς τοὺς ἀξιότιμους ἐπιτρόπους τῆς ἐν Ζακύνθῳ Ἰσραηλιτικῆς Συναγωγῆς. Ἐν ΓΕΡΑΚΑ-ΡΙΩ τῇ 3 Αὐγούστου 1871. Αξιότιμοι κύριοι! Μετὰ μεγάλης συγκινήσεως ἀνέγνων τὴν ἀπὸ 30 Ἰουλίου πρὸς ἐμὲ ἀξιότιμον ἐπιστολὴν σας, διὰ τῆς ὁποίας με προσκαλεῖτε νὰ κηρύξω τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνώπιον τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος. Διαβεβαιοῦ ὑμᾶς ὅτι, ὡς ἐκ τῆς ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ μετὰ πολλῶν πεπαιδευμένων Ἰσραηλιτῶν ἀναστροφῆς μου, πρὸς δὲ καὶ τῆς ἀπὸ πολλῶν ἡδη ἐτῶν ἐμεμθεστέρας σπουδῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐδιδάχθην, ὡς ἔνθερμος ζηλωτῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ Εὐαγγελίου, νὰ τρέφω μέγαν σεβασμὸν πρὸς τὸ ἔθνος τῶν Ἰουδαίων.*

Ὅθεν καὶ πολὺ ἐπεθύμησα νὰ ἴδω καθ' ὀλοκληρίαν ἐκλειπούσας τὰς κατὰ καιροὺς ἀνηθικούς ἐκείνας δεισιδαιμονίας, μεταξὺ Ἰουδαίων καὶ Χριστιανῶν ἐν Ζακύνθῳ καὶ ἀλλαχοῦ, προῖδον ἀποφράδων παρελθουσῶν ἐποχῶν, αἵτινες ἐπέφερον ἐνίοτε λίαν δυσάρεστα ἀποτελέσματα. Οἱ Χριστιανοὶ πιστεύουσιν, ὅτι ὁ Ἰεσοῦς, ὁ Θεὸς τῶν Ἰουδαίων, εἶναι ὁ ἄμεσος πατὴρ τοῦ Μασσαίχ, τοῦ Θεοῦ τῶν Χριστιανῶν... Ποῖα ἄλλα ἔθνη λοιπόν, ἀξιώσιμοι κύριοι, ἔχουσι στενοτέραν θρησκευτικὴν συγγένειαν, ἢ τὰ ἔθνη τὰ Χριστιανικὰ καὶ τὸ ἔθνος τῶν Ἰουδαίων; Ποῖοι ἄλλοι δύνανται, ἔχοντες ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Μαντείου τὸν αὐτὸν χρησμὸν τῆς ἀγάπης, νὰ πραγματοποιήσωσι τὴν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην, ἢ αὐτοὶ οἱ ἀληθεῖς Χριστιανοὶ καὶ οἱ ἀληθεῖς Ἰουδαῖοι; Ἀλλὰ, καθὰ ἐκ τοῦ Λαοῦ τῆς πατρίδος μου Ζακύνθου καθεκάστην ἐμπνέομαι, καὶ καθὰ ἡ ἐπιστολὴ ὑμῶν μαρτυρεῖ, πολλὰ ἐσχάτως πρὸς ἐντελῆ ἐπίτευξιν τοῦ θεαρέστου τούτου σκοποῦ ἐγένοντο βήματα. Τέλος, ἀξιώσιμοι κύριοι, εἰμὶ πρόθυμος, ἀποδεχόμενος μετὰ σεβασμοῦ τὴν αἴτησίν σας, νὰ κηρύξω τὸν θεῖον λόγον καὶ ἐνώπιον τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος, ἐὰν μὴ τι κώλυμα ἀλλαχόθεν παρεμβληθῆ. Δέξασθε τὴν πρὸς ὑμᾶς καὶ δι' ὑμῶν πρὸς ἅπασαν τὴν Ἰσραηλιτικὴν Κοινότητα διαβεβαίωσιν τῆς εἰλικρινοῦς ὑπολήψεώς μου.

Ὁ κῆρυξ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ Διονύσιος Λάτας.

Στο φύλλο με ἀριθμὸ 89, τῆς 03^{ης}/11/1882, τὸ κύριο ἀρθρο, με τίτλο *Οἱ ψευδορήτορες τῆς Χριστιανικῆς Εκκλησίας*, ἀναιρεῖ τις κατηγορίες τοῦ Κερκυραίου ιερέως Ε. Μεταλληνού ἐναντίον του, ὁ ὁποῖος τὸν κατηγόρησε γιὰ θρησκευτικὴ προσέγγιση Χριστιανῶν-Ἰουδαίων.

Ἀφορμὴ στάθηκε τὸ δημοσίευμα στὴν εφημερίδα *Φωνὴ* τῆς Κέρκυρας, στὸ ὁποῖο ὁ Μεταλληνός ἐπικρίνει τὸν Λάτα γιὰ τὸ ἀφιέρωμα ποῦ ἔκανε στὸν βαθύπλοτο Ἰουδαῖο Ἀλλατῖνη στὴ ΣΙΩΝ. Ὁ Λάτας τὸν κατηγόρησε εὐθέως ὅτι μισεῖ τοὺς Εβραίους, γεγονός ποῦ τὸν καθιστᾷ ἄνθρωπο ἀμαθῆ, παθολογικὸ ψεῦτη, υποκριτὴ καὶ ἀσχετο με τὸ κοσμοπολίτικο καὶ φιλάνθρωπο πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Ἱεράρχης υπογραμμίζει πόσο ευχάριστο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι Χριστιανοὶ καὶ οἱ Εβραῖοι τῆς Ἀνατολῆς ἀπέβαλαν τὸν φανατισμὸ ποῦ ὁποῖο εἶχαν ἀναπτύξει, λόγω αἰώνων ἀμάθειας καὶ βαρβαρότητας, καὶ πλέον ζοῦν ἀδελφωμένοι ἔχοντας, μάλιστα, ως κοινὴ θρησκευτικὴ ρίζα τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ τὴν παράδοσή της. Ἀναφέρει ὅτι σαφῶς διαφέρουν θρησκευτικὰ, διότι ποτέ οἱ Εβραῖοι δὲν ἀναγνώρισαν τὸν Χριστὸ ως Μεσσία καὶ δὲν ἀποδέχονται τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ὁ Μεταλληνός τεχνηέντως τὸ ἀποκρύπτει, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Λάτας προσπαθεῖ νὰ πετύχει ἕναν θρησκευτικὸ συγκρητισμὸ, γεγονός πραγματι ἄδικο. Πρὸς ἐνίσχυση τῶν επιχειρημάτων τοῦ ὁ Ἱεράρχης παραθέτει πλῆθος χωρίων, κυρίως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, θέλοντας νὰ καταδείξει πως ὁ Χριστιανισμὸς ἀγαπᾷ καὶ προστατεύει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, Παγανιστές καὶ Ἰουδαίους συμπεριλαμβανομένους. Τὸ οὐδὲ ὕφος τοῦ Λάτα ἐναντι ἐνὸς ὀρθόδοξου ιερέα, πρὸς υπεράσπιση τῶν Εβραίων, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ως γεγονός θαρραλέο, ὅσο καὶ σπάνιο, γιὰ τὴν εποχὴ.

Ἄλλο ἕνα κεντρικὸ ἀρθρο τοῦ Λάτα, ποῦ ἀφορᾷ τοὺς Εβραίους, βρισκοῦμε στὸ φύλλο ὑπ' ἀριθμὸν 213, τῆς 5^{ης}/06/1885, με τίτλο *Ἡ πρόοδος τῆς Εκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπέναντι τῶν Ἰσραηλιτῶν*. Τὸ περιεχόμενο ἀφορᾷ τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἱεράρχη στὶς κατηγορίες περὶ φανατισμοῦ τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου ἐναντίον τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ ἕναν νεαρὸ, Ζακυνθινὸ, Εβραῖο, ὀνόματι Ἀβραάμ Κωνσταντῖνη, στὸ μηνιαῖο περιοδικὸ τοῦ νησιοῦ *Κυψέλη*. Ἡ εφημερίδα *Ἀκρόπολις* τὸ ἀναπαρήγαγε καὶ τὸ θέμα —τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ ἕνα ἐπεισόδιο μεταξύ τοῦ Ἀρχιεραβίνου τῆς Ἰσραηλιτικῆς κοινότητος στὴ Χαλκίδα καὶ τοῦ Ἐξάρχου τοῦ Παναγίου Τάφου, κατὰ τὴν τελετὴ υποδοχῆς τοῦ Ἑλληνα βασιλιά ἀπὸ ταξίδι— ἔλαβε πανελλήνια διάσταση. Τὸ ὅλο ζήτημα ἀφορᾷ τὸ εθιμοτυπικὸ τῆς τελετῆς, ὅπου ὁ Ἀρχιεραβίνος ἀρχικὰ δὲν ἔλαβε τὴ θέση τοῦ μαζί με τοὺς ὀρθόδοξους ἀρχιερεῖς, πράγμα ποῦ διευθέτησε ἀμεσα ὁ Πέτρος Μαυρομιχάλης, βασιλικὸς ἐπίτροπος τῆς Συνόδου, με τὸν δημοτικὸ σύμβουλο τῆς Ἀθῆνας Μιχαὴλ Λάμπρου.

Το γεγονός που εξόργισε τον Λάτα είναι το ύφος και οι απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί του νεαρού συγγραφέως, ο οποίος περιγράφει τα γεγονότα και τα πρόσωπα ως εξής: *Ἐν τῇ εἰσόδῳ, δεξιᾷ τῆς βασιλικῆς αἰθούσης, ὁμᾶς ῥασοφόρων, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος, συνευκνοῦντο μὲ τὰς μίξοπολίους γενειάδας των, μετὰ κομβολόγια των, μὲ τὴν ἰησουιτικὴν των σοβαρότητα, μὲ τὴν ἀνατολικὴν των ἀπολαυστικότητα καὶ τὴν προβάλλουσαν γαστέρα καὶ μὲ ὄλους τοὺς δαίμονας κἀτωθι τοῦ μάρου ῥάσου των.*

Τὴν ἴδια στιγμή, παρουσιάζει τον Αρχιεραβίνο με *αρετὴ διακεχυμένων ἐπὶ τῆς εὐαρεστοτέρους φουσιογνωμίας*, ο οποίος ἦρθε σε διαμάχη με τον *πολύσαρκο Ἐξάρχο του Αγίου Τάφου*. Τον ἔκανε ἀκόμη εντύπωση *προπάντων ἡ χοντρή φουσιογνωμία αὐτοῦ*. Ο Λάτας στηλιτεύει αὐτούς τους χαρακτηρισμούς και το ὄφος του νεαροῦ, καθότι δεν ἐξυπηρετεῖ καθόλου το πνεῦμα ομονοίας, το οποίο ο ἴδιος ἔχει τόσο πασχίσει να αναπτύξει μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Ὑποδεικνύει τον Πλατωνικό *Γοργία*, πέραν του θέματος τῆς ρητορικής, ως τὴν ἠθικὴ θεμελίωση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς για τὴ συγκρότηση του τρόπου ζωῆς του ἀτόμου που ἀποβλέπει στην ἀληθινὴ ευτυχία. Ο ἄνθρωπος εἶναι πλασμένος να πράττει το ἀγαθὸ και οἱ περιστάσεις και ἡ ἀμάθεια τον οδηγούν στις ἀντίθετες πράξεις. Ο Ἱεράρχης προβαίνει και σε ἓνα αυθαίρετο συμπέρασμα για τον ἀρθρογράφο. Επισημαίνει ὅτι ἔχει πάθος κατὰ των παπᾶδων, ἢ ἴσως δεν ἀνέχεται θρησκευτικὰ καθεστῶτα, και *ἔλαβεν αἰτίαν διὰ τὰ προσβάλλη τὸν ἀνώτερον Κληρὸν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας, ἐγκωμιάζει καὶ ἐξυμνεῖ τὸν Ραββῖνον τῆς Συναγωγῆς, ὃν ἐνδομύχως ἐπίσης δὲν ἀνέχεται καὶ δὲν ὑπολήπτεται*. Μποροῦμε να υποθέσουμε ὅτι το γράφει αὐτὸ για να μὴ δημιουργῆσει μιὰ ἀντιπαλότητα και να μὴ προσδώσει χαρακτηριστικὰ ἐκφραστῆ σύσσωμης τῆς Ἰουδαϊκῆς κοινότητας στον νεαρὸ συγγραφέα, ἀλλὰ να τον ἀντιμετωπίσει ως ἓνα πρόσωπο μεμονωμένο το οποίο ἀπειδύεται τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητάς του. Επιθυμεῖ να δείξει ὅτι τα λεγόμενά του, στην πραγματικότητα, μειώνουν ὅλες τις θρησκείες και διχάζουν. Θεωρεῖ ἀκόμα ὅτι ἡ σημασία που ἀποδίδει στο περιστατικὸ εἶναι σαφῶς δυσανάλογη προς τὴν οὐσία του ἴδιου του γεγονότος. Τον παρομοιάζει με τον ἄνθρωπο που βλέπει το δέντρο και ὄχι το δάσος. Προχωρᾷ σε μακροσκελὴ ἀνάλυση των σχέσεων Χριστιανῶν και Ἰουδαίων, ἐξάγοντας το συμπέρασμα ὅτι, παρὰ τις δογματικὲς διαφορὲς που τους διακρίνουν, ζουν σε ἀρμονία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ μικροπεριστατικὰ που οφείλονται στην ἀμάθεια, τὴν ἔλλειψη μόρφωσης, ἀλλὰ και στην ἀγνοία των ἀρχῶν τῆς κάθε θρησκείας.

Διατείνεται ὅτι Ἕλληνες και Εβραῖοι εἶναι πραγματικὰ ἀνεξίθρησκοι, σέβονται και ἀγαποῦν τους συνανθρώπους τους, ἐνῶ ἰσχυρίζεται πως το Ἑλληνικὸ Κράτος εἶναι σαφῶς πιο προωθημένο και ἀπὸ προηγμένα κράτη τα οποία στο εθιμοτυπικὸ τους χωρίζουν τις θρησκείες, ὅταν ἐδῶ οἱ εκπρόσωποι τους τοποθετοῦνται μαζί, συμβάλλοντας κατ' αὐτὸν τον τρόπο στην ἐνότητα του λαοῦ. Ὑπερασπίζεται τον ἐξάρχο του Παναγίου Τάφου, ο οποίος, στην ἐρώτηση του ἀστυνόμου Χωματιανοῦ ἐάν ο ραββίνος εἶναι Ἱεράρχης, καλῶς ἀπάντησε πως δεν εἶναι, γιατί πράγματι στην Ἰουδαϊκὴ θρησκεία δεν ὑπάρχουν Ἀρχιερεῖς ἢ ἱερεῖς, ὅπως στη Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἀλλὰ ραββίνοι, δηλαδὴ διδάσκαλοι. Φυσικὰ, οἱ τελευταῖοι εκπροσωποῦν τὴν Ἰουδαϊκὴ θρησκεία και για αὐτὸν τον λόγο τοποθετοῦνται σε διακεκριμένες θέσεις βᾶσει του κρατικῆς τυπικοῦ. Περιγράφει δε τον ἐξάρχο ως πρόσωπο μορφωμένο, με γνώσεις ὄχι μόνο τῆς χριστιανικῆς θεολογίας ἀλλὰ και τῆς εβραϊκῆς, με τεράστια πείρα σε σχέση με το τυπικὸ και τὴν εκπροσώπηση του Πατριαρχείου στη Βλαχία, Ρωσία και Κωνσταντινούπολη.

Αποδίδει το καλὸ κλίμα στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων στους θρησκευτικὸς τους ἡγέτες, που, παρὰλληλα, ἐργάζονται για αὐτὸν τον σκοπὸ. Αναγνωρίζει ὅτι προφανῶς θα ὑπάρχουν ἱερεῖς ἀμαθεῖς, δεισιδαίμονες και προληπτικοί, ὅπως ἀντιστοίχως θα ὑπάρχουν και ραββίνοι με τα ἴδια χαρακτηριστικὰ, με ἀποτέλεσμα να μὴ ἀναπτύσσεται κατὰ τὸπους το πνεῦμα ἀγάπης και ομονοίας που εἶναι το ζητούμενο. Χρησιμοποιεῖ, ὅμως, ὅπως συνήθει, το παράδειγμα τῆς Ζακύνθου ως πρότυπο στενῶν και ομαλῶν θρησκευτικῶν σχέ-

σεων και προτρέπει τη διδασκαλία ανεξιθρησκων μηνυμάτων από όλους τους εκπροσώπους των δογμάτων και θρησκειών στην Ελλάδα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανταλλαγή επιστολών μεταξύ του Αρχιεπισκόπου, πλέον, Δ. Λάτα και του αρχιεραβίνου της Κέρκυρας Ι. Ε. Λευή, στο φύλλο 244 της 22^{ης}/01/1886. Αφορμή του διαλόγου είναι η παράκληση του Λευή προς τον Λάτα να μην φιλοξενούνται στη ΣΙΩΝ επιστολές που έχουν συκοφαντικό ή περιφρονητικό ύφος για την κοινότητα, όπως έγινε σε προηγούμενο φύλλο.¹⁴ Οι βασικές κατηγορίες που αναφέρονται είναι η συμμετοχή Ισραηλιτών σε μυστήρια και σε κηδείες Χριστιανών, όπως και η χρήση αριετών ξένων λέξεων —γεγονός που ο αρχιεραβίνος αναγνωρίζει. Μαζί με την επιστολή απέστειλε και δύο βιβλία ως δώρα στον Λάτα. Ο τελευταίος απάντησε με πολύ θερμό ύφος πως η ΣΙΩΝ λάμβανε πολλές επιστολές εμπρηστικού και προσβλητικού χαρακτήρα, τις οποίες απέφευγαν να δημοσιεύσουν για να μη θίξουν το Ισραηλιτικό έθνος. Επιλέγει, όμως, κάποια στιγμή να δημοσιεύσει μία τέτοια χαρακτηριστική επιστολή, για να απαντήσει στις παρωχημένες αυτές αντιλήψεις και να κλείσει το θέμα διαπαντός. Προβάλλει ακολούθως τα κοινά στοιχεία Ιουδαϊσμού και Χριστιανισμού, τις απόψεις του υπέρ της ανεξιθρησκίας, και λέγει εμφατικά πως *Τὸ δόγμα τοῦτο, δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς θρησκευτικόν, δὲν εἶναι μόνον Χριστιανικόν, ἀλλ' εἶναι, οὕτως εἶπεῖν, καὶ κοσμοπολιτικόν, καθὼ ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τῆς γῆς ἐν γένει, ὡς φύσει κατόχους τοῦ ἡθικοῦ νόμου*. Κλείνει εκφράζοντας τις ευχαριστίες για την αποστολή των βιβλίων, για τις αγαθές διαθέσεις του ραβίνου, και με την υπόσχεση ότι θα εργάζεται πάντα για *αμοιβαίαν αγάπην και την ἀπό κοινού ευδαιμονίαν ὄχι μόνον Εβραίων και Ελλήνων ἀλλὰ και πάντων της γης των Εθνών*.

Στο έκτακτο παράρτημα της ΣΙΩΝ, με αριθμό 274, με τίτλο *Περὶ της Διοικήσεως της εν Ζακύνθου εκκλησίας*, όπου ο Διονύσιος Λάτας κάνει μια ανασκόπηση της Αρχιερατικής του θητείας, περιγράφει, μεταξύ άλλων, την από 24 Νοεμβρίου του 1884 εγκυκλίου που απαγόρευσε την κουμπαριά μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών. Το γεγονός αυτό παρουσιάζεται, από σύγχρονους ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με την Ιουδαϊκή κοινότητα της Ζακύνθου και τον Λάτα, ως μια παραφωνία ή δημιουργεί ερωτηματικά σε σχέση με τη συνεπή αδελφική στάση απέναντί τους. Είναι, όμως, σαφές για όποιον έχει στοιχειώδη θεολογική παιδεία, πως στον Χριστιανισμό υπάρχουν μυστήρια στα οποία καλώς δεν μετέχουν ενεργά άνθρωποι άλλων θρησκευμάτων. Η απαγόρευση, λοιπόν, αυτή δεν είχε στόχο να διχάσει αλλά να διορθώσει τα κακώς κείμενα και να προστατέψει τις δυο κοινότητες από τη δίκαιη θρησκευτική κριτική.

Προκειμένου να κατανοήσουμε το ρητορικό μέγεθος του Λάτα, θα αναφέρουμε αποσπασματικά τη μαρτυρία του Γρηγόριου Ξενόπουλου στην εφημερίδα *ΑΘΗΝΑΙ*, της Κυριακής 8^{ης} Απριλίου 1911,¹⁵ 17 ολόκληρα χρόνια μετά τον θάνατο του επισκόπου. Τον παρομοιάζει με τον αρχαίο Περικλή, που, όταν ανέβαινε στον άμβωνα να κηρύξει, μεταμορφωνόταν σε μια απαστράπτουσα προσωπικότητα που σαγήνευε το πλήθος. Συγκεκριμένα, ο Ξενόπουλος γράφει: *Άσχημος ίσως παντού αλλού μόνον επί του άμβωνος εγίνετο ωραίος. Ήτο πλασμένος, γεννημένος δια τον άμβωνα, έφθανε η απλή εμφάνισης του Λάτα επί του άμβωνος δια να σαγηνεύσει το Εκκλησίασμα. Και έφθανε να ανοίξει το στόμα δια να αιχμαλωτίσει την προσοχήν, δια να θερμάνει την καρδίαν, δια να υγράνει τα μάτια πιστών και άπιστων, άμαθων και σοφών, μικρών και μεγάλων*.

Για τον Ξενόπουλο, ο Λάτας ήταν «καλλιτέχνης». Σημειώνει πως ο λόγος του δεν ενδιέφερε μόνον τους Ορθοδόξους αλλά όλους τους ανθρώπους: *επί τη βάσει της διδασκαλίας του Ιησού, ύφαινε δια του λόγου καλλιτεχνήματα, όπως θα το έκαμε επί της βάσει της διδασκαλίας του Μωάμεθ ή του Κομφούκιου. Είχεν ακόμα και πνεύμα όχι εκείνο που ονομάζομεν συνήθως δροσερόν, εύθυμον και σπινθηροβόλον, αλλά το αληθινόν πνεύμα των μεγάλων, το υψηλώς σατυρικόν και καθαυτό φωτοβόλον*. Συνδύαζε την αυστηρή λογική του διαλεκτικού, την εικόνα του ποιητού και την αναπαράσταση του ηθοποιού. Όλα αυτά τα στοιχεία, όπως και πολλά

άλλα, υπερτονίζουν τη ρητορική δεινότητά του και, διά στόματος Ξενόπουλου, ισχυροποιούν την αίσθηση επιρροής την οποία είχε ως Ιεράρχης, ενώ, ταυτοχρόνως, χρησιμοποιοῦν στην κατανόηση της υψηλής σημασίας του κηρύγματος του για την υπεράσπιση των αδύναμων κοινωνικών ομάδων.

Το 1883 πραγματοποιήθηκε μία δίκη στην Ουγγαρία, με αφορμή τις γνωστές κατηγορίες ότι σφάζουν δήθεν οι Εβραίοι μικρά χριστιανόπουλα και χρησιμοποιούν σε απόκριφες τελετές το αίμα τους. Στην εφημερίδα *Παλιγγενεσία* δημοσιεύτηκαν πολλά άρθρα, όπως και σε άλλες εφημερίδες της Ελλάδας και του εξωτερικού, που στοχοποιούσαν τους Εβραίους, θεωρώντας τους υπεύθυνους για τα δεινά από τα οποία υπέφεραν οι χριστιανοί λαοί. Το γεγονός αυτό εξανάγκασε τον Διονύσιο Λάτα να απαντήσει από άμβωνος υπέρ τους, αλλά και να περιοδεύσει σε πόλεις της χώρας με ενεργές Ισραηλιτικές κοινότητες για να τους υπερασπιστεί και να κηρύξει κατά των συκοφαντιών. Έγραψε άρθρο με τίτλο *Οι κατά των Εβραίων επιθέσεις*, στο 120^ο φύλλο της ΣΙΩΝ. Αφού ανέλυσε το ιστορικό υπόβαθρο της κακής σχέσης Χριστιανών και Ιουδαίων, υπενθύμισε πως ο Χριστός ήταν Εβραίος και πως ο λαός αυτός έχει μεγάλη πνευματική παράδοση κι εμπορικό πνεύμα, και προσπαθεί να επιβιώσει παρά τις διαρκείς διώξεις και συκοφαντίες που υφίσταται. Θεωρεί πως η ΣΙΩΝ έχει χριστιανικό καθήκον να υπερασπίζει τον αδικημένο λαό, θυμίζοντας πως και οι Χριστιανοί των πρώτων αιώνων υπέφεραν από τις ίδιες ακριβώς ψευδείς κατηγορίες. Κανείς δεν είναι υπεράνω του νόμου, κατά τον Λάτα, ανεξαρτήτως καταγωγής ή θρησκείας. Για το άρθρο του αυτό απέστειλαν ευχαριστήριες επιστολές ο Αρχιεπίσκοπος της Κέρκυρας Ι. Σ. Λευής: *Αΐδεσιμώτατε κ. Αρχιμανδρίτα 'Ανέγνωσα τὸ ὑφ' ὑμῶν ἐν τῇ «Σιών» τῆς 29ης Ἰουνίου δημοσιευθὲν λαμπρὸν ἄρθρον ἐπὶ τῆς πολυθρῦλτου ἐπιτιξῶ - 'Εσὼρ δίκης. Τὰ ὑπὸ τοῦ ὑμετέρου καλάμου χαραχθέντα μεστὰ εὐγενοῦς ἀγανακτῆσεως καὶ ἐμπνευσθέντα ὑπὸ πνεύματος ἀγάπης καὶ δικαιοσύνης, δεικνύουσιν ὅτι Ὑμεῖς λίαν ἐπαξίως ἐτάχθητε Λειτουργὸς θρησκείας, ἥτις, ὡς ἐκείνη ἐξ ἧς ἐπήγαγε, βάσιν ἔχει τὴν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην. Συγκληθεὶς λίαν ἐκ τούτου, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην νὰ ἐκδηλώσω Ὑμῖν τὸν μέγαν μου θαυμασμόν, συνάμα δὲ καὶ τὴν βαθυτάτην πρὸς τὴν Ὑμετέραν Αἰδεσιμώτητα εὐγνωμοσύνην τῶν ἐν Ἑλλάδι ὁμοθρήσκων μου. Οὐδόλως ἀμφιβάλλω ὅτι, ἡ ὑφ' Ὑμῶν ἐξενεχθεῖσα ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀπροκάλυπτος γνώμη, θέλει καταπέσει πάντα εἰλικρινῆ ὁπαδὸν τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ διαφωτίσει αὐτὸν περὶ συκοφαντίας, ἥτις, καίπερ μυριάκις ἀποδεχθεῖσα τοιαύτη, δίκην ὅμως ἐπτακεφάλου Ὑδρας, διηνεκῶς καταβάλλεται καὶ διηνεκῶς ἐξεγείρεται. Ὅθεν ἀσπάζομαι Ὑμᾶς, Αἰδεσιμώτατε Κύριε, ἐν πνεύματι τῆς ἀδελφικῆς ἐκείνης ἀγάπης ἐν ἧ' δι' ἀρρήκτων δεσμῶν συνδεόμεθα ὑπὸ τε τῆς Ὑμετέρας καὶ τῆς ἐμῆς Θρησκείας. Ἐν Κερκύρα τῇ 4 Ἰουλίου 1883 Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ι. Σ. Λευής, ὡς και η ισραηλιτική εταιρία Ομόνοια: *Τῶ ἀϊδεσιμωτάτῳ Αρχιμανδρίτῳ Διονυσίῳ Λάτῳ Εἰς Ἀθήνας Ἐν Κερκύρα 8 Ἰουλίου 1883 Αἰδεσιμώτατε Κύριε Αρχιμανδρίτα Οἱ ὑποφαινόμενοι, μέλη τῆς διευθύνσεως τοῦ συλλόγου ἢ «Ομόνοια», ἀνεγνώσαμεν τὸ ἄρθρον «Αἱ κατά τῶν Εβραίων ἐπιθέσεις», τὸ ὑφ' ὑμῶν δημοσιευθὲν ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 120 φύλλῳ τῆς «Σιών». Αἱ ὑψηλαὶ ἰδέαι καὶ τὰ εὐγενῆ αἰσθήματα, ἅτινα ἐκφράζονται ἐν ταῖς γραμμαῖς ταύταις, κρατύνουσιν ἔτι μᾶλλον τὴν ἀρίστην φήμην, ἣν ἡ Ὑμετέρα Αἰδεσιμότης ἀπολαύει παρὰ πάσῃ τῇ πεπολιτισμένη κοινωνίᾳ. Ἐπάξιως Λειτουργὸς θρησκείας, βάσιν μὲν εχούσης τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην, σκοπὸν δὲ τὴν τελειοποίησιν τῆς ἀνθρωπότητος, Ὑμεῖς παλαίετε καὶ τὴν φορὰν ταύτην ὑπὲρ τοῦ θριάμβου τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ ὑπὲρ τῆς ἀπελάσεως τοῦ ψεύδους καὶ τῆς πλάνης. Ἐσμέν βέβαιοι ὅτι οἱ γενναῖοι οὗτοι ἀγῶνες Ὑμῶν θέλουσι στεφθῆ ὑπὸ λαμπρᾶς ἐπιτυχίας, διότι ἐν τῷ Ὑμετέρῳ ἔργῳ θέλετε εὐρεῖν ὑποστήριξιν ἐν παντὶ τιμίῳ καὶ φιλοπροόδῳ πολίτῃ. Ἐν τούτοις ἡ ἡμετέρα ψυχὴ ἀγάλλεται ἀναλογιζομένη ὅτι ἐν τῇ ἀγαπητῇ ἡμῶν πατρίδι εἰς Ἱερὸς Χριστιανὸς ἐξάνι-**

σταται ὑπερασπιστῆς ἀνθρώπων ἀλλοδόξων, καθ' ὧν ἡ μοῖρα τοσαῦτα ἐπέπλασε δεινά. Δέχθητε, Ὅσιολογιώτατε, τὰς ἐνδείξεις τοῦ βαθυτάτου σεβασμοῦ μεθ' οὗ διατελοῦμεν.

Εὔπειθέστατοι Ὁ Πρόεδρος (Γ Σ) Ἀ. Βίκτωρ δὲ Σέμος.

Το γεγονός της υπεράσπισης των Ισραηλιτών από τον Λάτα προκάλεσε την αντίδραση της εφημερίδας *Ανατολή*, η οποία υπεράσπιζε τα συμφέροντα των Ρωμαιοκαθολικών και εκδιδόταν στη Σύρο. Οι κατηγορίες ήταν βαρύτερες κατά του Αρχιεπισκόπου. Έγραψαν ότι: *Ο συντάκτης της «Σιών», ως ἄλλος Ταλμουδιστής Ραββίνος υπερασπίζεται ζωηρῶς τους Εβραίους, ὅτι αἱ κατ' αὐτῶν διαδοθεῖσαι φήμαι εἶσαι σκκοφανταί, ἀφοῦ επανειλημμένως τρανότατα ἀπεδείχθη ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ὅτι ἡ μοχθηρὰ αὐτῆ πράξις οὐχί ἐκ παρανοήσεως, ἀλλὰ πραγματικῶς γίνεται οὐχί ὑπὸ πάντων τῶν Εβραίων, ἀλλ' ὑπὸ μεγάλου πληθυσμοῦ Εβραίων ἀποτελούντων ἐν εἶδος σχίσματος ἐκ τοῦ ὅλου Εβραϊσμοῦ. Ἐάν τις κατὰ βάθος μελετήσῃ τὸ ὑπὸ τῆς συναδέλφου «Σιών» δημοσιευόμενον ὑπὲρ τῶν Εβραίων ἄρθρον, ἐνκόλως, νομίζομεν, δύναται νὰ σχηματίσῃ ἰδέαν ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ὡς εἴρηται ἄρθρου ἢ Εβραῖός ἐστίν, ἢ ἐδωροδοκῆθῃ ὅπως δημοσιεύσῃ τοιαύτην ὑπεράσπισιν.*

Ο Λάτας χρησιμοποιεί το ρητορικό σχῆμα της αντίθεσης, προκειμένου να διαχωρίσει την ουσία των επιχειρημάτων της *Ανατολής* από τη χριστιανική ηθική. Επιμένει διαρκῶς πως, αν κάποιος στρέφεται εναντίον των συνανθρώπων του, εν προκειμένω των Εβραίων, δεν μπορεί να είναι πραγματικά Χριστιανός. Με αυτόν τον τρόπο αποδομεί ὄχι μόνο τα επιχειρήματα ἀλλὰ και τὸν ἴδιο τὸν συντάκτη, ἀφοῦ προηγουμένως τοῦ ἔχει ἐπιτεθεῖ, κατηγορώντας τον ως φανατικό και μισαλλόδοξο, καλώντας τον μάλιστα να μετανοήσει.

Συμπεράσματα

Προς το τέλος της ζωής του, ο Λάτας ταξίδεψε στις Η.Π.Α. για το Παγκόσμιο Συνέδριο¹⁶ των εκκλησιῶν. Ὑπερασπίστηκε, ἐνώπιον τῶν ἐκπροσώπων ὅλων τῶν μεγάλων θρησκειῶν, γιὰ τελευταία φορὰ τὸν Ἰσραηλιτικὸ λαό. Καταφέρθηκε, με ἐγγραφή διαμαρτυρία πρὸς τὸν πρόεδρο τοῦ Συνεδρίου Σνέλ, κατὰ τῆς ἀντίληψης ὅτι οἱ Εβραῖοι κάνουν μυστικές αἱματηρές τελετές με θύματα μικρὰ παιδιὰ Χριστιανῶν¹⁸. Ἔθεσε, δηλαδή, σε παγκόσμιο ἐπίπεδο τὸ πρόβλημα τῶν διακρίσεων ἀπέναντι σε ἕνα λαό, ὡς λειτουργὸς μάλιστα μίας διαφοροετικῆς θρησκείας. Ὅλα αὐτὰ συνέβαιναν σε μίᾳ ἐποχῇ που, σε παγκόσμιο ἐπίπεδο, κυριαρχοῦσε μίᾳ καχυποψία —στην καλύτερη τῶν περιπτώσεων— ἐναντι τοῦ εβραϊκοῦ στοιχείου καὶ ἐννοίες ὅπως ἡ ἰσότητα καὶ ἡ ἀνεξίθρησκία δὲν ἦταν καθόλου αὐτονόητες. Ἀλλὰ καὶ στο τοπικὸ ἐπίπεδο μίας ἐλληνικῆς ἐπαρχίας, ὅπως ἦταν ἡ Ζάκυνθος, τὰ πράγματα δὲν ἦταν καλύτερα. Σημαντικὲς προσωπικότητες τοῦ νησιοῦ με ἐπιρροή, ὅπως ἦταν ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς¹⁷, ἐπιτίθεντο με κάθε ευκαιρία στους Εβραίους γιὰ πολιτικούς λόγους μεν ἀλλὰ με σοβινιστικὴ ρητορικὴ δε, γεγονός που ὅξυνε τὸ ἤδη τεταμένο κλίμα. Φυσικὰ ὑπῆρχαν καὶ σημαντικὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς που ἐνεργοῦσαν θετικὰ ἢ, ἔστω, ἐβλεπαν με συμπάθεια τους Εβραίους, ὅπως ὁ Νικόλαος-Ὀύγος Φώσκολος καὶ ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, ἀλλὰ τόσο συστηματικὸς υπερασπιστῆς τῶν δικαίων τῆς κοινότητας, ὅπως ὁ Λάτας, δὲν ὑπῆρξε. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν στρεβλῶν ἀντιλήψεων βίωσε ἡ ἀνθρωπότητα 60 χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λάτα, με τὸ ολοκαύτωμα τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Οἱ κάτοικοι τῆς Ζακύνθου, ἐνῶ, ἀρχικὰ, εἶχαν τὶς ἴδιες προκαταλήψεις, ὅπως ἡ πλειονότητα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, χάρη στο πνεῦμα ἀνεξίθρησκίας καὶ ἀδελφοσύνης που καλλιέργησε ὁ Ἐπίσκοπός τους, διαμόρφωσαν μίᾳ νέα ἀντίληψη γιὰ τους Εβραίους συμπολίτες τους. Οἱ καρποὶ τῆς προσπάθειάς του φάνηκαν ἀπὸ τὴν καθημερινὴ βελτίωση τῶν σχέσεων μετὰξὺ τῶν δύο κοινοτήτων καὶ ἀπὸ τὴ στάση που κράτησαν οἱ Ζακυνθῖνοὶ τὴν ὥρα τῆς μεγάλης δοκιμασίας τῆς κατοχῆς, μισὸ περίπου αἰῶνα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Λάτα. Ὑπῆρξε, λοιπόν, ἀπὸ νεαρῆ ἡλικίας¹⁹ συνεπῆς υπερασπιστῆς τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καὶ, συνεχίζοντας τὸ ἔργο του ὡς Ἐπίσκοπος ἕως καὶ τὸ τέλος τῆς ζω-

ής του, ένα πρότυπο ανεξίθρησκου εκκλησιαστικού ηγέτη, δυναμικού ρήτορα και συνεπούς πολέμιου του αντισημιτισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα περισσότερα βιογραφικά στοιχεία προέρχονται από τον Α' τόμο των απάντων του Ιεράρχη, Διονυσίου Λάτα, *Απαντα Διονύσιου Λάτα Αρχιεπισκόπου Ζακύνθου* (τυπ. «Κρητικής Στοάς, Ι.Δ. Μουρέλλου & Σίας», 1914), 18-21.
2. Καποδίστριας, “Άγιοι και Εκκλησιαστικές προσωπικότητες στην Ζάκυνθο,” (Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 1999).
3. Henry Kamen, *The Spanish Inquisition: A Historical Revision* (Yale University Press, 2014), 65-78.
4. Σπυρίδων Δε Βιάζης, “Η Εβραϊκή Κοινότητα Ζακύνθου επί Ενετοκρατείας,” εφ. *Παρουσία*, έτος ΙΔ', φύλλο 10 (Ιούνιος 1892).
5. Αντώνιος Ξένος, “Οι Εβραίοι στη Ζάκυνθο. Η Εβραϊκή Κοινότητα και η δημιουργία του Γέττο,” εφ. *Ελεύθερη Άποψη*, 26 Σεπτεμβρίου, 2005, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι υπήρχε μικρή ομάδα Εβραίων πριν την άφιξή τους από την Ισπανία, καταγόμενοι από την Πελοπόννησο, οι οποίοι μάλιστα είχαν δημιουργήσει τον σύλλογο.
6. Σαμμούηλ Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου Χρονικό πέντε αιώνων* (Αθήνα, 2010), 121,122,160.
7. Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, 50-57.
8. Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, 55, 64-66.
9. Διονύσιος Λάτας, *ΣΙΩΝ*, φύλλο 155 (18/03/1884).
10. Γαλ. 3,28 οὐκ ἔστι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλληνας, οὐκ ἔστι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔστι ἄρσεν καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἶς ἐστέ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.
11. Max Horkheimer, *Οι Εβραίοι και η Ευρώπη*, μτφρ. Φώτη Τερζάκη (Ερασμος, 2006), 63.
12. Θεοδόσιος Πυλαρινός, “Ο Συντάκτης της θρησκευτικής Εφημερίδος ΣΙΩΝ, Μητροπολίτης Διονύσιος (Λάτας) ως ειλαϊκιστής θεολόγος και κατηχητής, Άγιοι και Εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο,” (Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Τόμος Α, 1997), 28-294.
13. Διονύσιος Λάτας, *ΣΙΩΝ*, (τεύχος 1ο, 07/01/1881).
14. *ΣΙΩΝ*, Φύλλο 236.
15. Γρηγόριος Ξενόπουλος, “Διονύσιος Λάτας (Πρόσωπα και Πράγματα),” εφ. *Αθήνα*, 8 Απριλίου, 1911.
16. Walter R. Houghton, *Neely's History of the Parliament of Religions and Religious Congresses at the World's Columbian Exposition: Compiled from Original Manuscripts and Stenographic Reports* (Classic Reprint, 4th edition, F.T. Nelly, 1893).
17. Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου*, 136.
18. Ευτυχία Λιάτα, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κωκλόνα του αντισημιτισμού – Η σοκοφαντία για το αίμα του 1891* (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2006).
19. Διονύσιος Λάτας, *Δράσις υπέρ του ισραηλίτικου έθνους και γνώμαι περί ιουδαϊσμού διακεκριμένου ιεράρχου της νεωτέρας ελληνικής εκκλησίας αοιδίμου αρχιεπισκόπου Ζακύνθου Διονυσίου Λάτα, διατυπωθείς εν τω θείω υπ' αυτού κηρύγματι και εν ταις συγγράμασιν αυτού* (Ζάκυνθος, 1933).